

С.С. Мароз, М.С. Ржавуцкая

АСАБЛІВАСЦІ ЎЖЫВАННЯ ПАСЕСІЎНЫХ КАНСТРУКЦЫЙ У МАСТАЦКІХ ТЭКСТАХ

Сучаснае мовазнаўства, акрамя традыцыйных лінгвістычных катэгорый, аналіз якіх праводзіцца ў апісальнай граматыцы, вывучае катэгорыі, што ў навуковай літаратуры атрымалі назву “функцыянальна-семантычныя катэгорыі” (ФСК). Граматычны статус названых катэгорый і па сёння абсалютна дакладна не акрэслены. Аднак большасць сучасных даследчыкаў трактуюць ФСК толькі як катэгорыі моўныя, якія маюць моўны змест і моўнае выражэнне.

Да такіх катэгорый адносіцца і катэгорыя пасесіўнасці. Пасесіўнасць – гэта ўніверсальная моўная з’ява, што характарызуецца сістэмнасцю ў сваім выражэнні. Як функцыянальна-семантычная катэгорыя, пасесіўнасць у сучаснай беларускай літаратурнай мове мае багаты змест і разнастайныя сродкі выражэння. З семантычнага боку пасесіўнасць не з’яўляецца аднародным паняццем, а ўключае ў сябе два асноўныя значэнні – прыналежнасць і валоданне, г. зн. што ФСК пасесіўнасці ўключае ў свой зместавы склад дзве субкатэгорыі. Адпаведна кожная з субкатэгорый характарызуецца спецыфічным зместам і ўласным наборам сродкаў выражэння. Разнастайныя пасесіўныя сродкі ў тэксце ўтвараюць своеасаблівыя пасесіўныя канструкцыі. Значэнне прыналежнасці выражаюць, як правіла, двухкампанентныя канструкцыі, у якіх назва аб’екта-пасэсума (таго, што належыць пасэсару) з’яўляецца структурна галоўным кампанентам у словазлучэнні. Звычайна гэта атрыбутыўныя словазлучэнні, у склад якіх уваходзяць прыналежныя і асобныя якасныя прыметнікі, прыналежныя і некаторыя іншыя (асобныя, няпэўныя, адмоўныя) займеннікі, назоўнікі ў форме роднага і давальнага склонаў (*Максімаў рукапіс, уласныя рэчы, сваё ішчасце, яе рукі, нечы погляд, нічый сад, кнігі Скарыны і інш.*), а таксама асобныя прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі (*вочы ў абодвух, цень ад Чарнова, хлопец без шапкі, ліст да бацькі і інш.*), якія спалучаюць пасесіўную семантыку з непасесіўнай. У кампанентным складзе ўсіх атрыбутыўных канструкцый пэўная роля належыць і азначальным словам, аднак тут яны амаль заўсёды факультатыўны элемент, наяўнасць якога не парушае, а ўзбагачае іх структурна-семантычную цэласнасць (*вядомы барадулінскі верш, мае сівыя скроні, голас старога Глушака і інш.*). Значэнне валодання перадаюць трохкампанентныя канструкцыі, у структуры якіх галоўным кампанентам выступае назва суб’екта-пасэсара (таго, хто валодае пасэсумам). Да такіх структур адносяцца, як правіла, большасць прэдыкатыўных канструкцый з дзеясловамі пасесіўнай (статычнай і дынамічнай; пазітыўнай і негатыўнай) семантыкі, а таксама двухкампанентныя аб’ектныя канструкцыі з назоўнікамі ўласнік, уладальнік, гаспадар і пад. (*Радзівілы валодалі велізарнымі землямі, Уладак характар меў скрыты; гаспадар гэтай будкі, уласнік пляца і інш.*).

Значэнне прыналежнасці выяўляе разнастайныя семантычныя адценні [1, с. 9-10], якія абумоўлены значэннем структурных кампанентаў пасесіўнай канструкцыі, сярод іх – неадчужальная прыналежнасць: (партытыўнасць (прыналежнасць часткі цэламу) (*свае вочы, матчына жаласць, цельца дзіцяці*)), тэмпаральная прыналежнасць (*Міцева жыццё, мой час, доля жабракоў*)), лакатыўная прыналежнасць (*дзедава лаўка, маё месца, пакой Параскі*)), прыналежнасць сферы яе ўладальніку (*яго дакументы, братаў пашпарт, адзенне дзяўчыны*)), аўтарская прыналежнасць (*бацькаў рукапіс, свае вершы, вырабы майстроў*)), прыналежнасць па сваяцкай, сяброўскай і сацыяльнай агульнасці (*Манін бацька, мой клас, сын Яраслава*)) і адчужальная прыналежнасць: (уласнапрыналежнасць (*матчын пасаг, іх маёмасць, замак Сапегаў*))). Аналагічныя сэнсавыя адценні выяўляе і значэнне валодання: *Усяслаў вочы мае шэрыя, людзі мелі мудрасць, бабка Параска не мела ні мужа, ні сям’і, хлопец не меў неабходных дакументаў, трымае піўнучку Максім Гулейка, фальварак Кушыяны набылі продкі Францішка Басумэвіча; уладары гэтых насоў, гаспадар абходу, уладальнікі дыпламаў, аўтары даследаванняў, гаспадар сям’і, уласнік аўтамабіля. Як бачым, неадназначная семантыка ФСК пасесіўнасці выражаецца праз разнастайныя пасесіўныя канструкцыі – атрыбутыўныя, прэдыкатыўныя, аб’ектныя, – сфарміраваныя пасесіўнымі сродкамі.*

Мэта працы – паспрабаваць выявіць і ўстанавіць заканамернасці ўжывання пасесіўных канструкцый і іх кампанентаў у мастацкіх тэкстах.

Назіранні за фактычным матэрыялам сцвярджаюць, што ў межах аднаго выказвання (сказа, групы сказаў, абзаца) у творах мастацкай літаратуры сродкі выражэння пасесіўнасці, як правіла, камбінуюцца: спалучаюцца атрыбутыўныя, прэдыкатыўныя і аб’ектныя канструкцыі, якія перадаюць розныя семантычныя адценні як прыналежнасці, так і валодання. Напрыклад: *Калі строга разбірацца ў фактах, то хата, аб якой была тут гутарка, не з’яўлялася дзедава хата. За доўгі час прывыклі называць яе **Талашоваю хатаю**. А сапраўды ж яна належала дзедавай жонцы, цяпер бабцы Настулі. Шэсцьдзесят гадоў таму назад прыстаў Талаш у прымы да Насці Балыгі. **Насця была адна дачка ў бацькоў**. Вось якім парадкам стаў Талаш уладаром гэтай хаты. А ўрэшце яно і не так важна, **каму належала хата**, тым болей, што дзед Талаш перасыпаў яе і можа па справядлівасці лічыцца **яе гаспадаром**. Важна было тое, што хата стаяла воддаль ад сяла і трохі ў баку ад людскога вока. Да таго ж, як прыстаць у прымы, **Талаш быў у пана за пастуха**. І яшчэ, што можна адзначыць з **мінулага дзеда Талаша**, дык гэта тое, што ў яго бацькі было дванаццаць дзяцей. Васём’ера з іх паўміралі малымі, а жыць засталіся два сыны, у тым ліку і дзед Талаш, і дзве дачкі (Якуб Колас. “Дрыгва”).* Прыведзены кантэкст выяўляе ледзь не ўвесь спектр пасесіўных канструкцый: атрыбутыўныя словазлучэнні з прыметнікамі (*дзедава хата, Талашова хата, дзедава жонка, людское вока*), з займеннікамі (*яго бацька*), з назоўнікамі ў форме роднага склону (*мінулае дзеда Талаша*); прэдыкатыўныя дзеяслоўныя адзінкі (*яна [хата] належала*

жонцы, каму належала хата, Насця была адна дачка ў бацькоў, Талаш быў у пана за пастуха, у бацькі было дванаццаць дзяцей); аб'ектныя пасесіўныя канструкцыі (яе [хаты] гаспадар, уладар хаты). З семантычнага боку ўрываек выражае разнастайныя адценні пасесіўнасці: адчужальную прыналежнасць (дзедава хата, Талашова хата; яна [хата] належала жонцы, каму належала хата; яе [хаты] гаспадар, уладар хаты), неадчужальную прыналежнасць – партытыўнасць (людское вока), тэмпаральную прыналежнасць (мінулае дзеда Талаша), прыналежнасць паводле сваяцкай, сяброўскай і сацыяльнай агульнасці (дзедава жонка, яго бацька, Насця была адна дачка ў бацькоў, Талаш быў у пана за пастуха, у бацькі было дванаццаць дзяцей). Прычым у адным сказе могуць арганічна спалучацца і ўдакладняць адна адну атрыбутыўная і прэдыкатыўная канструкцыя (яна [хата] належала дзедавай жонцы, у яго бацькі было дванаццаць дзяцей), у якіх асноўнае значэнне дапаўняецца дадатковым.

Адзначым, што тэрміны роднасці і сваяцтва (адшаўлёныя назоўнікі рэлятывунай семантыкі), як правіла патрабуюць указання на суб'екта-пасэсара, аднак “для іх ідэнтыфікацыі часта бывае дастатчна аднаго такога указання на працяжэнні большага адрэзка тэкста” [2, с. 22]. У прыведзеным урыўку лексема *бацькі* не суправаджаецца прыналежным займеннікам, паколькі назва суб'екта-пасэсара ўжываецца ў адным сказе з найменнем аб'екта (*Насця была адна дачка ў бацькоў*), а адзінка *бацька* ўдакладняецца займеннікам *яго* (у *яго бацькі было дванаццаць дзяцей*), бо асноўны сэнсавы акцэнт у кантэксце – на ўказанні розніцы паміж бацькамі Талашовай жонкі (Насці Бальві) і бацькам Талаша: *Насця была адна дачка ў бацькоў і ў яго бацькі было дванаццаць дзяцей*.

Часам у кантэксце аддаецца перавага аднаму якому-небудзь тыпу пасесіўных канструкцый. Напрыклад:

– *Гэ-эх, брат, – тэнама дарослага сказаў Павал. – Тут ужо нічога не зробіш. Возьмуць у двор – і канцы. На тое яны паны. На тое мы мужыкі. Як аддалі яны цябе, тск і возьмуць.*

– *А я ўцяку. Я не іхні. Я – ваш.*

– *Прывыкнеш, -- працягнуў Павал. Памятаеш, як шэсць год таму роў, калі цябе да нас прывезлі? І страшна ў нас, і чорна. Прывык жа ...*

– *Куды гэта Алеся забяруць? – спытала дзяўчынка.*

Стаяла перад імі, голенькая, круглая. Трымала ў роце палец.

– *Ідзі ты, Янька, -- з прыкрасцю сказаў Павал. – Што ты ведаеш?*

– *Куды яго забяруць? Ён жа наш, -- у голасе дзяўчынкі было неўразуменне.*

– *Наш, ды не зусім.*

І тут Алеся ускінуўся на калені.

– *Як гэта не ваш? Як гэта? А чый жа я? Буслаў?! Арышкі-дурнічкі?!* (У. Караткевіч. “Каласы пад сярпом тваім”). Назіранні паказваюць, што ў прыведзеным урыўку пераважаюць двухкампанентныя прэдыкатыўныя займеннікавыя канструкцыі, пры чым ўжываюцца і няпоўныя структуры з апушчаным найменнем аб'екта-пасэсума (*наш, ды не зусім, як гэта не ваш,*

буслаў, Арышкі-дурнічкі), што ўвогуле характэрна для выказванняў з простаай мовай.

Фактычны матэрыял пераконвае, што апускацца можа і назва суб'екта-пасэсара, калі ўказанне на яго ёсць у шырэйшым кантэксце. Напрыклад: *Ноччу Глушак доўна не мог заснуць. Апаноўвалі ўспаміны -- як год за годам, можна сказаць, усё жыццё гнуўся, выжыльваўся дзеля сваёй зямлі, якую прагавітая галота за нішто хоча парэзаць. Колькі уведаў гора, увабраў пакуты, каб адно, прыдбаць тую лапіну, што каля цагельні. Усё дабро сваё, пасаг увесь жончын перавёз на кірмаш, збіраючы грошы... Долю сваю, можна сказаць, знявечыў праз гэта: з-за пасагу ж набраўся з няўдаліцай Лантуховай Кулінай. Гнілога Лантуха, бацьку яе, усцёг сабе на шыю, каб прылічыць да сваіх блішчастыя лантухоўскія залатоўкі. Яго ашукалі – залатовак аказалася многа менш, чым думалася. Толькі ўдала прадаўшы лантухоўскую палоску, змог, нарэшце, купіць тую прываблівую лапіну, што каля цагельні. Усё рабіў, жыў, можна сказаць, дзеля тае зямелькі, што каля цагельні, потам, крывёю ўрабіў усю!.. А тая, што каля сажалкі, ці лёгка дасталася! Адзін бог ведае, колькі паперадаў добра таму Свістуну, пакуль не стаў гаспадаром на яго палосцы. Колькі потым яшчэ плётак перанёс, колькі людской крывоты перанёс за нішто!..* (Іван Мележ. “Людзі на балоце”). У сэнсавым змесце прыведзенага ўрыўку дамінуе значэнне ўласнавалодання, якое прадаецца пры дапамозе прэдыкатыўных канструкцый, сфарміраваных дзеясловамі з семантыкай дынамічных пасесіўных адносін (*прыдбаць, перавезці* [на кірмаш], *прылічыць, прадаць, купіць, дастаць, паперадаць, стаць гаспадаром*). Адсутнасць наймення суб'екта-пасэсара (*Глушак*) у сказах, дзе ўжываюцца дзеясловы са значэннем пасесіўнасці, стварае неабходныя ўмовы для выкарыстання пры найменнях аб'ектаў-пасэсумаў азначэнняў (*сваё дабро, увесь жончын пасаг, блішчастыя лантухоўскія залатоўкі, лантухоўская палоска, тая прываблівая лапіна, яго палоска*), а таксама цэлых атрыбутыўных частак (*лапіна, што каля цагельні; тая* [зямля], *што каля сажалкі*), якія канкрэтызуюць, удакладняюць аб'ект пасесіўнасці.

Такім чынам, для ўжывання пасесіўных канструкцый у беларускіх мастацкіх тэкстах характэрна камбінацыя розных структур, якія перадаюць разнастайныя семантычныя адценні пасесіўнасці, адсутнасць указання на суб'екта-пасэсара пры некаторых назвах аб'ектаў (тэрмінаў роднасці і сваяцтва), а таксама ў сказах, дзе ўжываюцца дзеясловы са значэннем пасесіўнасці, стварае неабходныя ўмовы для выкарыстання пры найменнях аб'ектаў-пасэсумаў як азначэнняў, так і цэлых атрыбутыўных частак, якія характарызуюць, удакладняюць аб'ект пасесіўнасці.

Літаратура

1. Арефьева, Т.Л. Система и функционирование средств выражения принадлежности в современном русском языке: дис. канд. филол. наук.: 10.02.01 / Т.Л. Арефьева; Ин-т рус. яз. им. А.С. Пушкина – М., 1986. – 224 с.

2. Головачёва, А.В. К вопросу о содержательном аспекте категории посессивности / А.В. Головачёва // Категория притяжательности в славянских и балканских языках: тезисы совещания. Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР / [Редкол.: Вяч. Вс. Иванов и др.]. – М.: Наука, 1983. – 124 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ